

Թեամբ ինքն իր միջոցներով սկսած է գործադրել այս տեղաւորումը մասնակի ներգաղթների ձեւով:

1932 Հոկտ 28ին էր, որ Ժընէվում ստորագրուեց այն միջազգային պայմանագրութիւնն, որով սահմանուեց էր ուսու եւ հայ փախտականների իրաւական կարգը (statut), որի գործադրութեան վրայ պիտի հսկէր Office International des Réfugiés կոչուած պաշտօնարանը Ժընէվում: Մեծ եւ փոքր պետութիւնները հետզհետէ ընդունեցան այդ իրաւակարգը թէեւ դեռ ոչ բոլորը: Ըստ այսմ Բրիւքսէլում Արտաքին Գործոց նախարարութեան մէջ կայ մի յատուկ Բելգիացի պաշտօնայ, որի պաշտօնն է ճշդել գաղթականների ինքնութիւնը, դիւրացնել նրանց բնակութիւնն եւ կանոնաւորել նրանց առօրեայ կեանքն, որպէս զի կարողանան իրենց սպորուստը հոգալ, անթերի կատարելով տեղական օրէնքները:

Բելգիայի հայ գաղութն եւս օգտուեմ է այս նոր իրաւակարգից:

Մեծ պատերազմից յառաջ Բելգիայի հայ գաղութը մօտ 50 հոգուց էր միայն բաղկացած, որոնք զլիւսւորապէս առեւտրականներ էին, բոլորն էլ որոշ եւ հաստատուն դրացմունքի տէր: Դրանց մեծ մասն Անվէրսում էր հաստատուած եւ ծխախոտի եւ աղամանդի գործով էին պարապում: Կային նաեւ գորգի վաճառականներ եւ դպրոցական ուսանողներ: Պատերազմի ընթացքում եւ մանաւանդ զինադադարից յետոյ այլեւայլ կողմից Բելգիա ապաւինեցան անգործ եւ մեծ մասամբ ընչազուրկ հայեր, որոնց համար տեղական լեզուն, Փրանսերէնը, համեմատաբար աւելի մատչելի էր: Այսպիսիների թիւը հետզհետէ հասաւ մինչեւ հազարի, որ մինչեւ այսօր էլ գրեթէ նոյնը մնաց: Նրանց մեծ մասը թիւրքիացիներ են եւ միայն փոքր մասը կովկասցիք: Նրանք հաստատուեցան Բրիւքսէլում, գրեթէ 2/3ը, եւ Անամպրայէնում (Anvers) 1/3ը: Կան նաեւ պարսկահայեր, որոնք բարձրագոյն դպրոցների ուսանողներ են:

Երբ Թիւրքիան պատերազմի ընթացքում գորակոչ յայտարարեց օտար երկիրներում ապրող իր հպատակներին, Բելգիայում գրանուող թրքահպատակների մեծ մասը վախնալով, որ Գերմանական իշխանութիւնն, որ գրաւած էր երկիրը, իբրեւ դաշնակից կարող էր ճնշում գործ դնել նրանց վրայ, խոհեմութիւն համարեցին Թրքական չեղոք երկիրը,

Հոլլանդա ապաստանիլ եւ մինչեւ պատերազմի վերջը մնացին այնտեղ: Իսկ Անվէրսից շատերն արդէն պատերազմի սկիզբներն Անգլիա էին փոխադրուել, որով ոչ մի հայ չտուեց: Հոլլանդա տեղափոխուած Հայերն անտարբեր չգտնուեցան իրենց կարօտ հայրենակիցները նկատմամբ: Հոլլանդայում կազմուեց «Կարօտեալ Հայերի օգնող Հոլլանդական Յանձնաժողով» (Nederlandsche Comité tot hulpbetoon de noodlijdende Armeniërs) որին անդամակցում էին 21 ազգեցիկ հոլլանդացիներ, նախագահ ունենալով նախկին Փրինստական մինիստր վան Ղայն (Ant. Van Gijn) եւ քարտուղար՝ օրիարդ վան դէր Հոօպ (Van der Hoop) 3:

Բելգիայում, հայ գաղութը 1920ից սկսած պաշտօնապէս սկսել էին արձանագրուել réfugié arménien: Բայց երբ նոր Թիւրքիան Ազգերի Ընկերութեան անդամ ընդունուեց, սամէն ջանք գործ դրեց, որ եւրոպական երկիրներում իբրեւ «հայ» արձանագրուած թրքահպատակները թրքական դեսպանատան կարգադրութեան տակ մտնեն եւ պարզապէս «թուրք» ճանչուին: Այս կերպով մեր գաղթականներն, որոնք իբրեւ փախտականներ թուրք կառավարութիւնից իրաւագուրկ էին նկատուած, իրաւագուրկ պիտի դառնային նաեւ Նանսէնեան Յանձնաժողովի առջեւ: Այստեղի Հայոց Գաղութային Վարչութիւնն այս մասին մի ընդարձակ ղեկուցազիր ուղարկեց Ժընէվ Ազգաժողովի Բելգիական ներկայացուցչին: Թուրք կառավարութեան պահանջը մասամբ միայն զոհացում ստացաւ. գտնուեց միջին ճանապարհ: Ըստ այսմ Բելգիայի հայ գաղութի այն մասն, որ նախկին թրքահպատակ էր, այժմ արձանագրուած է «turc, réfugié arménien»: Այս réfugié arménienը պահպանուելով, նա իրաւունք էր ստանում շարունակել պահպանել իր կապը Ժընէվի Գաղթականական Յանձնաժողովի հետ եւ

3 Այս հոլլանդական հայանպաստ Յանձնաժողովը բացի կարօտեալ հայերին դրամական նպաստ հայթայթելուց, մի օգտակար գործ եւս կատարեց: Նա հրատարակեց մի բովանդակալից գիրք հոլլանդերէն լեզուով Marteling der Armeniërs in Turkije, այսինքն «Հայոց մարտիրոսացումը Թիւրքիայում» վերնագրով, 1918ին: Այս շահեկան հրատարակութիւնն, որ 250 էջից է բաղկացած, 3 Մասի է բաժնուած՝ Ա. Տարագրութիւնները, Բ. Տարագրեալների վախճանը եւ Գ. Կատարուած իրողութիւնների բնութագրը: Ունի նաեւ մի Յանձնաժողով, որ ընդհանուր վիճակագրական տեղեկութիւններ է տալիս հայ ժողովուրդի բնակավայրերի, թիւի եւ դասնութիւնների մասին, ջարդուած գլխաւորաբար Գոկա. 1 է պիտուի ծանօթ նշանաւոր գերմաներէն հրատարակութիւնից:

տնխախտ էր մնում նրա իրաւակարգը Բելգիայում: Հայ Գաղութային Վարչութիւնը միշտ կանոնաւոր եւ ճշգրտապէս ընթացք է բռնել տեղական իշխանութիւնների մօտ, որով մեծապէս օգտակար է հանդիսանում թէ Բելգիայում մշտական բնակութիւն հաստատած «անհայրենիք» հայերին եւ թէ այնպիսիներին, որոնք այս կամ այն պատճառով սերիէ երկիրներէ ստիպուած են լինում հեռանալ եւ դիմում են Բելգիա: 1933ին Ժընէվում նոր օրէնքներ սահմանուեցան, որով ճշգրտեցան եւ աւելի ապահով կացութիւն տրուեց ուսու եւ հայ գաղթականներին: Այս պարագան ազդեց նաեւ Բելգիայի Հայոց վեհապետութեան:

Բելգիայի հայութիւնը շատ լաւ է կազմակերպուած իր ներքին ազգային կեանքում: Նա ունի իր ազգային կանոնադրութիւնն, ըստ որում ընտրում է նախ Պատգամաւորական ժողով, որին մասնակցում են 18 տարին լրացուցած եւ տարեկան 12 Փրանք կամաւոր տուրք վճարող բոլոր գաղթականները:

Այս Պատգամաւորական Ժողովն, որ բաղկացած է 30 անդամից, ընտրում է իր գործադիր մարմինն, որ կոչուում է «Բելգիայի Հայ Գաղութային Վարչութիւն» (Comité des Arméniens de Belgique) ու պաշտօնապէս ճանաչուած է բելգիական կառավարութեան կողմից: Վերջին ընտրութիւնը կայացաւ 1935 Մայիսին: Այժմեան կազմը հետեւեալն է.

- Ատենապետ՝ Պ. Մուրատեան
- Փոխ-Ատենապետ՝ Ն. Չամբէրթէն
- Ատենադպիր՝ Գ. Պարսամեան
- Փոխ-Ատենադպիր՝ Հ. Էնֆիլիանց
- Գանձապահ՝ Խ. Քարանթարեան
- Խորհրդականներ՝ Արտ. Մըրըբեան
- Ն. Վրոյր
- Ս. Փափաղեան
- Վ. Մուրտիկեան

Սրանցից փոխ ատենադպիրն եւ գանձապահը կովկասահայ են, միւսները թրքահայ: Իսկ պատգամաւորական ժողովի ատենապետն է Պ. Մ. Միհրդատեանց:

Բելգիայի հայ գաղութն ընդհանրապէս եւ իր ունեւոր դասակարգը մասնաւորապէս, ինչպէս են Մըրըբեան գերդաստանը, եւ ՊՊ. Խորասանեան, Չամբէրթէն, Միսաք եւ մի Խորասանեան, Չամբէրթէն, Միսաք եւ մի Խորասանեան, իրենց դրամական օժանդակութիւնը չեն խնայած թէ ընդհանուր ազ-

գային պէտքերին եւ թէ յատկապէս տեղական գաղութի կարօտութիւններին: Այս այլեւայլ հանրային պէտքերին եւ կրթական պահանջներին զոհացում տալու համար Բելգիայում եւս գոյութիւն ունին ազգային, բարեգործական, եւ կրթական միութիւններ: Այսպիսիներ են՝ «Հայ Կարմիր խաչը», որի ատենապետուհին աիկին Արմենուհի Մըրըբեան Գաղութային Վարչութեան ատենապետ Պ. Մուրատեանի նման ընդհանուր բաղձանքին գոհացում տալով, միշտ մնում է իր պաշտօնի վրայ եւ անձնուիրութեամբ գործում: Յիշեմ նաեւ «Հայ Երիտասարդաց Միութիւնը», «Հայ Ուսանողական Միութիւնը» եւ «Հօկի» (Հաստատանի Օգնութեան Կոմիտէ) մասնաճիւղն, որոնք բարեխղճօրէն կատարում են իրենց ստանձնած բարոյական պարտականութիւններն յօգուտ հայութեան, իւրաքանչիւրն իր կանոնադրի սահմաններում: Բայց սրանցից զատ կայ մի ուրիշ համակրելի միութիւն, որ եթէ չեմ սխալում, միմիայն Բելգիային է յատուկ եւ ուրիշ հայաբնակ կենդրոններում գոյութիւն չունի: Այս միութիւնը կոչուում է պաշտօնապէս՝ Association des Amis de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales de l'U. L. B. (Université Libre de Bruxelles), այսինքն «Բրիւքսէլի Համալսարանին կից Արեւելեան Կաճառի բարեկամների Ընկերակցութիւն»: Նախորդ Գլխում (ԺԱ.) տեսանք թէ ինչպիսի հանգամանքներում հիմնուեցաւ այս Արեւելեան Կաճառն եւ հաստատուեցաւ Հայերէնի ամբիոնը: Ի նկատի ունենալով, որ մասնաւոր անհատների խոստացած տարեկան նպաստները այս կամ այն պատճառով կարող էին չարունակուել եւ հետեւաբար Հայերէնի ամբիոնի գոյութիւնն իսկ կասկածելի կը դառնար, ուստի համակրելի մի խումբ որոշեց այնպիսի ձեւ տալ այդ օժանդակութեան, որ նա աւելի տեւական եւ հաստատուն բնաւորութիւն ունենայ եւ մասնակցութեան հրաւիրեց ուրիշ նուիրատու անդամներ ոչ միայն հայ այլ նաեւ օտարազգիներէ, քանի որ Արեւելեան Կաճառն իսկապէս ընդհանուրի համար է, եւ ոչ թէ յատկապէս հայ ուսանողների համար: Մի հայ «կազմակերպիչ մասնաժողով», որի անդամներն էին ՊՊ. Մուրատեան, Միհրդատեանց, Թօփուզեան, Միսաք, Յակոբեան եւ Սարուխան, նախ առանձին եւ ապա 1935 Հոկտեմբեր 16ին Արեւելեան Կաճառի վարչութեան հետ, յանձին փոխ-նախագահ Պրոֆ. Հ. Գրէ-

դաքն ի Բարիզ (Paris) Դեկտեմբերի ԺԹ :» : Այստեղ իր ուղեկիցը, Վրթանէս սարկաւազն այլ եւս չէ ուզում նրա հետ ճանապարհորդել, ըստ երեւոյթին, եւ նրանից բաժանում է : Մարտիրոս Պարխում միայն 13 օր է մնում, որը նկարագրում է նոյնպէս չափազանցօրէն եւ ապա անվճատ շարունակում է իր ուխտադնացութիւնն Եւրոպայի միւս նուիրատեղիները, կամաց կամաց եւ հետադարձ : Նա օրերով դադար է առնում իր հանդիպած քաղաքներում : Այսպէս ամիսներ ճանապարհորդելով Գաղղիայից մտնում է Սպանիա եւ իջեւանում է նախ Սան Սեբաստեան ծովափերէն քաղաքը : Սպանիացիք նրան հիւրընկալում են տեղական հիւրանոցում, որը նա սպիտակ է կոչում եւ երբ լսում են նրա ուխտաւորի հանգամանքը եւ կարօտ վիճակը, նրա համար փող էլ են հաւաքում : Մարտիրոս իր գլխաւոր նպատակներից մէկին է հասնում երբ այցելում է եւ երկրպագում ծնկաչօք՝ «Ս. Յակոբի գերեզմանին» եւ «Պօղոս առաքելի ձեռքով կառուցուած Սանթա Մարիա Փենիտէնցիա եկեղեցուն», ինչպէս գրում է : Այս սպանիական «Սուրբ Յակոբը» նրա պաշտպան սուրբն է, որին միշտ օգնութեան է կանչում իր ուղեւորութեան ժամանակ :

Հայ անվախ եպիսկոպոս-ուխտաւորը՝ այս երկար, առանձին եւ հետիոտն ճանապարհորդութիւնից վերջապէս յոգնում է եւ սկսում է դանդաղել ոչ միայն յոգնածութիւնից այլ եւ իր ունեցած վտանգալից արկածներից, որովհետեւ մի տեղից միւս տեղ անցնելիս նա երբեմն այնպիսի ամայի վայրերով է գնում, որոնց միակ բնակիչները վայրի գազաններ են լինում : Այս կերպով նա հանդիպել է նաեւ վագրների⁷ բայց յաջողում է խոյս տալ նրանցից :

Մարտիրոս Սպանիայում պատահում է «Վիլվալ» (Bilbao), բայց ժողովրդի քաղաքը եւ այնտեղ 3 օր հանգստանալուց յետոյ 27 օր շարունակ քալելով գալիս է Ովկիանոսի ծովափերէն վրայ «Կեթարիայ օրհնեալ քաղաքն», ուր բոլորովին նոր տեսակի ուղեւորութեան է ձեռնարկում : «Այստեղ, գրում է Սէն Մարտէն, Մարտիրոս՝ ուխտաւորների կարգից

զուրս գալով, բարձրանում է վեր. ուստի նրա պատմութիւնը աւելի եւս շահեկան է դառնում» : Մարտիրոս Սպանիայի այդ ծովափերէն էր եկել այն ժամանակ երբ ամէնքը հետաքրքրուել էին Քր. Կոլումբոսի տարի ու կէս յառաջ կատարած տարօրինակ նաւագնացութիւնից : Նա նոր էր եւս դարձել իր առաջին յանդուգն ծովային խուզարկութիւնից «դէպի արեւելք» եւ նոր ցամաքի (Ամերիկայի) գիտն այնպէս էր յուզել եւ ընդհանուր նախանձ շարժել, որ մի խումբ սպանիացիք որոշել են նրա օրինակին հետեւելով նոյնպէս երկրախոյզ դառնալ : Մարտիրոսի պատմութիւնից երեւում է, որ նրանք արգէն իրենց առաջատանաւն էլ պատրաստել են Բիսկայի ծովածոցում (Biscaye, սպաներէն Vizcaya), երբ Մարտիրոս գալիս է այնտեղ : Այս նաւը նրա ասելով 80,000 քանթար (quintal) տարողութիւն է ունեցել : Մեր հայ եպիսկոպոսն երբ այդ տեսնում է, ցանկութիւն է զգում մասնակցելու սպանիական այս նաւագնացութեան եւ նա խնդրում է տեղւոյն քահանայից, որ միջնորդէ նաւապետի մօտ, որ նրան եւս հետը տանի : Նա պատճառ է բերում թէ ինքն հետիոտն երկար ճանապարհորդութիւնից սաստիկ յոգնել է եւ պէտք է զգում հանգստանալու : Քահանաները համաձայնում են եւ Մարտիրոսին տանում են նաւ : Նաւապետին համոզելու համար էլ նրան կարողում են Հոոմի պապի յանձնարարականը : Նաւապետը՝ պապի յանձնարարականը լսելուց յետոյ ասել է. «Մենք մեր կեանքը զոհ ենք բերում մի գաղափարի համար. մեր միակ յոյսը Աստուած է. պիտի չըջնիք ամբողջ աշխարհը. չենք իմանում թէ հովը ո՞ր կողմից կը փչէ : Ուզո՞ւմ ես մեզ հետ գալ, եկ, կը տանինք. մենք էլ քահանայի պէտք ունինք. դու մեր հոգու մասին մտածիր, մենք էլ քո սպրուստը կը հոգանք» : Մարտիրոս ուրախութեամբ ընդունում է այս առաջարկութիւնը : Քաղաքում լուր է տարածում թէ «հայ ուխտաւոր կրօնաւորը» միանում է սպանիացի նաւագնացներին եւ ժողովուրդը յօժարակամ հոգում է Մարտիրոսի ուտելիքը. ամէն կողմից մեծ քանակութեամբ պաշար են բերում նրա համար :

1494 Ապրիլի 8, երեքշաբթի օր էր երբ այս նորօրինակ հայ նաւագնացը սկսում է իր ծովային ուղեւորութիւնը : Նրա նաւը ամբողջ 68 օր թափառել է Ատլանտեան Ովկիանոսում. այնքան սաստիկ փոթորիկներ է

⁷ Մարտիրոսի Յիշատակարանում կամ աւելի ճիշդ նրա ընդօրինակութեանը մէջ, այս բառը գրուած է վաճկնք : Գաղղիացի թարգմանիչը Սէն-Մարտէն չէ կարողացել հասկանալ թէ «վաճկնք» ինչ տեսակ գազան է եւ թողել է չթարգմանալ : Պարզ է որ այս բառը պէտք է կարգաւ «վագրներ» :

նա կրել, որ ամէն կողմից մնասուել է եւ ստիպուել է ցամաք մօտենալ, որ նորօրինակութիւններ կատարէ, որպէս զի կարենայ շարունակել : Մարտիրոսի ասելով նրանք իջել են մի շատ գեղեցիկ փոքր քաղաք, որի անունը նա չէ տալիս, բայց Սէն Մարտէնի հաշուով, պէտք է որ Կադիքսը (Cadix) լինի : Այս 68 օրուան վտանգալից եւ յոգնեցուցիչ նաւարկութիւնն այնքան անհանգստութիւն է պատճառում հայ եպիսկոպոս-ուխտաւորին, որ նա այլ եւս չի վերադառնում նաւ եւ որոշում է ցամաքով եւ հետիոտն եւս դառնալ : Նա գալիս է նախ Սեվիլի կամ ինչպէս նա է գրում Սերիլիա, ուր նա պատահում է Սպանիոյ Իդարելլա մեծ թագուհուն : Այնուհետեւ լեռ ու դեռ անցնելով նա հասնում է «Վալ-բէր» ցիլիներին (նախկին Մարոքցիներին) քաղաքը «Գրիդան» (Գրանադա) : Կամաց կամաց յառաջանալով եւ հանդիպած սպանիական քաղաքներում երբեմն մէկ շարաթ, երբեմն աւելի հանգստանալով, մտնում է «Պարսալոն» (Barcelone), որ նրա ասելով 90-000 տուն է ունեցել, որ ի հարկէ չափազանցութիւն է : Այս անգամ նա մինակ չէ եղել. մի բժիշկ ուղեկից է ունեցել որ մեծապէս օգտակար է հանդիսացել որովհետեւ Մարտիրոս տառապել է աղիքների հիւանդութիւնից : Այսպէս ուղեւորուելով նա անցել է Կատալոնեան, կտրել է հարաւային Փրանսան Կաթալոնեան, կտրել է հարաւային Ֆրանսան եւ մեծ դժուարութիւններ կրելով եկել է ձիւնիվեզ, որ Ջենովա (Genes) իտալական նաւահանգիստն է : Այդտեղ նա կամեցել է նաւը ստիլ Փոքր Ասիա իր հայրենիքը վերադառնալու համար : Բայց տեսնելով, որ ծոցն աղիկոծեալ է, թողել է այդ միտքն եւ դարձեալ է, թողել է այդ միտքն եւ դարձեալ հետիոտն յառաջանալով վերջապէս 1496 փետրուար 20ին կարողացել է հասնիլ Հոոմ, երբ Մեծ Պահլէն սկսել է : Այն տեղից դնացել է մերձակայ նաւահանգիստն, որը նա «Սանթա Մարիայ» է կոչում որ հաւանականաբար Քայ Մարիայ է, որի մայր եկեղեցին այդ անունն է կրում : Այստեղ նա գտնում է յարմար նաւ եւ վերադառնում է Փոքր Ասիա, մար նաւ եւ վերադառնում է Փոքր Ասիա, սարսափելի կերպով յոգնած ու տանջուած իր բազմամեայ արկածալից ուղեւորութիւնից :

(Վերջ :)

ՍԱՐՈՒՆԱՆ

ԺԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ
ՍՏԵՄԳՈԼՈՅ ՊԵՏՄՈՒԹԵԱՆ
ԵՐԵՄԻԱ ԶԷԼԵՊԻ ԲԵՕՄԻՐՃԵԱՆ

(Շարունակութիւն :)

Ս. Կարապետ Եկեղեցւոյն առջեւէն դէպի հարաւ յառաջանալով կը հասնինք Քաղկեդոն ծովափերայ զիւղը, բայց նախ անցնելու է Գառաճա-Ահիւէտ¹⁴⁹, Սելիւսիէ ու Հայտարբաշա կոչուած գուտ թրքաբնակ թաղերէն : Երեմիա Չէլէպի իւր Հիւր Վարդապետը պտտցնելով ցոյց կու տայ անոր՝ Իւսկիւտարի ծովահայեաց գեղեցիկ տեղերը եւ զայն կ'առաջնորդէ նախ Հայտարբաշա, որուն համար կը գրէ .

Տող 183 եւ 184 .

«Այլ յատաջ եւս արբունի՝ կոչեցեալն հայտար փաշան¹⁵⁰, Ասեմ կոստանդիայ պալատ՝ Ուր սուրբ հարբն ժողովեցան» :

Ինչպէս կը տեսնենք, Երեմիա Հայտարբաշա վայրը նշանակած պահուն. «Կիրսուի քէ»՝ կը գրէ . «Կոստանդիանոսի Պալատը այս տեղ էր, եւ քէ հոն սուրբ Հայրերը ժողով գումարեցին» : Այս մասին Սարգիս Դպիր Սարաֆ-Յովհաննէսեան ալ իր Պոլսական Պոստիլին մէջ կը գրէ հետեւեալը .

«Եւ այլ յառաջ երթեալ՝ զոյ արքունի տեղի մի հարթագետին, որ կոչի Հայտարբաշա, յանուն միոյն ի վեղիրացն Սուլթան Սիւլէյմանին առաջնոյ :

«Ասեմ թէ՛ անդ էր ի հնունն Պալատ մի՛ Մեծին Կոստանդիանոսի» :

Թէ՛ Երեմիայի եւ թէ՛ Սարգիսի գրածները երկրայական են, զի որոշապէս չեն յայտնել, թէ Հայտարբաշայի ո՞ր կողմն էր Կոստանդիանոսի Պալատը : Իսկ Երեմիայի 184րդ տողին մէջ յիշատակուած ժողովը,

¹⁴⁹ Գառաճա-Ահիւէտ տեղին անունը նշանակած պահուն, միտքս կու գայ, որ ասեմ մը այդ գուտ թրքաբնակ թաղին մէջ, թուրքի մը տունը փոխադրեց՝ «Մանգուլի Էֆեար» հայատառ թրքերէն թերթին խմբագիր Կարապետ Փանոսեան, իր հաստատած համար մանու գիշերօթիկ մանչերու վարժարանը, որ երկար կեանք չունեցաւ, ինչպէս եւ իր «Ազգայեան» աղջիկներու գիշերօթիկ Դպրոցը, զոր 1869 Յունուարին բացու Սամաթիա թաղին մէջ, բաւական մեծ ազմուկ յարուցանելով Ազգին մէջ :

¹⁵⁰ Հայտարբաշայի երկաթուղոյ կայարանէն էր, որ 1915 Ապրիլ 11/24ի գիշերը՝ 250 Հայ մտաւորականները առաջնորդուեցան դէպի արսոր եւ դէպի սպանդ :